

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

5-2020

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

М.Холиқов, М.Мелиқўзиева	
Балиқларда учрайдиган юқумли касалликлар.....	163
И.Сиддиқов	
Олий таълим муассасалари ходимларини бошқаришнинг замонавий усуллари.....	167
И.Рахимов	
Янги Ўзбекистонда маҳалла институтининг стратегик босқичлари.....	171
Ф.Абдулбоқиев	
Фарғона водийси демографик ривожланишининг ўзига хос жиҳатлари.....	175
М.Саидакбарова	
Алишер Навоий жамият равнақи ва инсон омили ҳақида.....	179
Я.Нишанов	
Бадиий асарнинг миграция омиллари.....	182
Г.Қосимова	
“Бобурнома”да эпик баён ва лирик ифода.....	184
Г.Орипова	
Лирик композицияда қофиянинг ўрни.....	187
Ш.Каримова	
Ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилшунослигида қўшма гапларга турли ёндашувлар.....	190
Э.Ибрагимова	
Сўзловчи муносабатининг эстетик функцияси.....	192
Д.Рустамов	
Мулоқот турлари классификацияси хусусида.....	195
Г.Розиқова,	
Маҳмуд Кошғарий “Девон” ида нон билан боғлиқ тушунчаларнинг лисоний ифодаси.....	201
М.Алиева	
Терминологик майдон бирлиги.....	204
М.Абдураҳманов	
Таржимада муқобилсиз лексиканинг айрим хусусиятлари	208
Г.Исакова	
“Қанотли сўзлар”да ватанпарварлик туйғуси.....	211
С.Қурбонова	
Прагматик тадқиқот асосларига доир.....	214
Н.Ахмаджонов	
Жаҳон ва ўзбек тилшунослигида прецедент номларнинг ўрганилиши.....	217
Х.Сотвалдиева	
Халқ мақоллари ва маталлари, улардан дарс жараёнида фойдаланиш.....	221
Р.Юлдашов	
Педагогик ташхис – ўқитувчиларнинг узлуксиз малакасини ошириш воситаси.....	225
М.Рустамов	
Бурҳониддин ал-Марғиноний асарларининг ёшлар таълим-тарбиясидаги аҳамияти.....	228
А.Тураханов	
Техник тайёргарлик жараёнида спортчиларнинг координацион қобилиятларини ривожлантириш имкониятлари.....	231

ФАНИМИЗ ФИДОИЙЛАРИ

Забардаст туркийшунос олим.....	234
Академик Шокир Қосимович Фармонов 80 ёшда.....	237

УДК: 811.512.133.81'38

СЎЗЛОВЧИ МУНОСАБАТИНИНГ ЭСТЕТИК ФУНКЦИЯСИ
ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ОТНОШЕНИЯ ГОВОРЯЩЕГО
THE AESTHETIC FUNCTION OF THE SPEAKER'S ATTITUDE

Э.Ибрагимова¹

¹ Э.Ибрагимова

— ФарДУ, филология факультети ўзбек тилшунослиги кафедраси доценти.

Аннотация

Мақолада сўзловчи муносабатининг эстетик функцияси ўрганилган. Баҳо ифодалашда иборалардан унумли фойдаланишнинг алоҳида ўрин тутуши, унинг эстетик жиҳатлари мисоллар асосида ёритилган.

Аннотация

В статье исследована эстетическая функция отношения говорящего. В ней рассмотрено особое значение использования выражений при отображении оценок, показаны эстетические аспекты на основе примеров.

Annotation

The article explores the aesthetic function of the speaker's attitude. The special role of the effective use of expressions in revealing assessment and its aesthetic aspects are illustrated on the basis of examples.

Таянч сўз ва иборалар: баҳо, эстетика, сўзловчи, лексема, предмет, эмоция, ибора.

Ключевые слова и выражения: оценка, эстетика, говорящий, лексема, предмет, эмоция, фраза.

Keywords and expressions: evaluation, esthetics, speaker, lexeme, object, emotion, expression.

Ҳаётдаги хилма-хил воқеа-ҳодисаларнинг тагига етиш, турли-туман ҳаракат-ҳолатларга баҳо бериш, катта-кичик тажрибаларни умумлаштириш асосида халқ чиқарган хулосаларнинг ўзига хос образли ифодалари бўлмиш фразеологик иборалар бадий матнда деярли ҳамиша фаол бўлади. Шунинг учун ҳам иборалардан баҳо ифодалашда фойдаланиш алоҳида ўрин тутуди. Иборалардаги образлилик ҳамиша сезилиб турганлигидан, семантик сиғимида коннотация устувор бўлганлигидан сўзга қараганда улар бадий мазмунга фаолроқ хизмат қилади. Қуйидаги мисолларда буни кўриш мумкин: Майли-ю, Ҳамдам Омоннинг жўраси деб, қўйнимга қўл солиб кўрган бўлишиям мумкин (Ш.Холмирзаев, “Омон овчининг ўлими” ҳикояси). Бакир бу гинахонликка жавобан миқ этмади, кўнглига ҳозир қил ҳам сиғмасди... Чунки уни кўрса, бир дарди иккита бўларди (Э.Аъзам, “Байрамдан бошқа кунлар” қиссаси). Ёзининг чанқоғин кўриб, хижолатдан ерга кириб кетган қудуқлар (Фахриёр, “Сангжумонда ёз манзаралари” шеъри).

Ижодкорлар одатда тасвир мақсадига мувофиқ ибораларни танлаб қўллаш билангина кифояланиб қолмайдилар. Балки қаҳрамонлар табиати, руҳий ҳолати, ҳаёт

тарзига мослаб ўзгартирадилар ва қайта ишлайдилар ҳам. Шу тарзда халқ иборалари сайқалланиб, янги маъно нозикликлари билан тўйиниб боради. Шунинг учун ҳам ижодкор томонидан қайта ишланган иборалар бадий матнда кучли даражада поэтик актуаллашади. Халқ ибораларини қайта ишлашнинг усуллари, уларга янгича ранг ва тус, янгича маъно талқини беришнинг йўллари жуда хилма-хилдир. Улар орасида нибатан кенг тарқалган “умумтил ибораси замиридаги маънонинг янгича талқинини очиш, иборанинг лексик таркибини ўзгартириш ва унинг семантик-стилистик функцияларини кенгайтириш, иборага янгича мажозий ва образли маънолар киритиш каби усуллар” [1,70] ни қайд этиш мумкин. Фразеологик ибораларни қайта ишлашнинг турли усуллари Б.Йўлдошев томонидан жуда батафсил ўрганилган [2].

Бадий матнда иборалар, асосан, қуйидаги усулларда қайта ишланади:

1. Ибора таркибидаги айрим сўзлар алмаштирилади: Яна уч кун жим туриб берсангиз, мулла минган велосипеддек ювош бўлиб қоласиз (С.Аҳмад).

Бу гапда мулла минган эшақдек иборасидаги эшақдек сўзи велосипеддек

сўзи билан алмаштирилган. Бунинг натижасида ибора кутилмаган оҳор олиб, янгиланган, енгил кулги учун замин бўлган, бадийлик жиҳатидан кучайган. Ёки:

Бир куни газетада чиққан мақоласини кўнгли учун мақтаб қўйгандим, кўчада туриб олиб сахаргача гапга тутса денг. Қулоғимни қоқиб киссамга солиб қўйди. (Х.Дўстмуҳаммад, “Маданиятли киши” ҳикояси). Гапда қулоғини қоқиб қўлига бермоқ иборасидаги охириги икки сўз киссасига солиб қўймоқ бирикмаси билан алмаштирилган, натижада янгиланган ибора кучли поэтик таъкид олган.

2. Ибора таркиби янги бирликлар киритиш ҳисобига кенгайтирилади. Тилда белни боғламоқ ибораси мавжуд. Қуйидаги парчада бу ибора янги беш жойидан бирикмасини киритиш йўли билан кенгайтирилган, шу тарзда қайта ишланган иборанинг бадий салмоғи сезиларли даражада ортган: Ахир, сиз билан биз уч-тўрт кунлик ошна-оғайни эмас, қариндошмиз! Шундоқ бўлсин, божабой, ҳа, белни беш жойидан боғлайсиз буёғига (Э.Аъзам, “Байрамдан бошқа кунлар” қиссаси). Ёки қуйидаги парчада кўнглига ғашлик солмоқ ибораси кенгайтирилган ва кучли поэтик актуаллик касб этган: Кўнглига совуқ бир нима кўланка солиб, Бакир ғашланди, бу ердан чиқиб кетгиси келди (Э.Аъзам, “Байрамдан бошқа кунлар” қиссаси).

Мана бу парчада қасам ичмоқ ибораси яхна чойдек сўзи билан кенгайтирилган:

Аввалгидек йил бошида

Йил режасин бичамиз,

“Бажарамиз” қасамини яхна чойдек ичамиз

(Э.Воҳидов, “Эски ҳаммом, эски тос” шеъри).

3. Ибора таркиби қисқартирилади. Ибора таркибидаги айрим сўзларни тушириб қўллаш нутқий тежамкорлик талаби билан амалга оширилади. Аммо ёзувчилар бундан ўз бадий-эстетик мақсадига кўра фойдаланадилар. Мавжуд қўлини ювиб қўлтиғига урмоқ иборасининг маъноси “ихлоси қайтиб, ишонмай қўйиб, диққат-этибордан соқит қилмоқ” демакдир. Қуйидаги парчада бу иборанинг иккинчи қисми қисқартирилган: уни мана бундай қисқартирилган ҳолда қўллайди: Ундан кейин, қишлоқ одамларининг шунақа ўзбошимча ҳаракатларига йўл қўйиб берсак, оз вақт ичида қишлоқдан қўл ювишимиз

керак бўлади (Чўлпон, “Кеча ва кундуз” романи).

Бадий матндаги иборалар ўрганилганда, аналогия йўли билан ҳосил қилинганларини ҳам учратиш мумкин бўлади. Аналогия йўли билан ясалган иборалар ҳам муаллиф нутқида, ҳам қаҳрамон нутқида баҳо муносабати кузатилади. Қуйидаги мисолда муаллиф комик эффект ҳосил қилиш мақсадида ана шундай иборадан фойдаланган:

- Ахир, биттаси оппоқ сочи билан менга тегишди-да! Сочинг оқарса ҳам тиниб ўлмас экансан-да, деса, сочим оқ бўлса ҳам кўнглим қора, дейди (А.Қаҳҳор, “Майиз емаган хотин” ҳикояси).

Бу мисолдаги сочим оқ бўлса ҳам кўнглим қора ибораси тилимизда кўп қўлланиладиган ўзим қора бўлсам ҳам кўнглим оқ иборасига аналогия йўли билан ҳосил қилинган. Бу ибора ҳикоя қаҳрамони мулла Норқўзининг лисоний лаёқатини, маънавий дунёсини кинояли тарзда тасвирлаб баҳолашга хизмат қилган.

Баъзан ижодкор тилдаги мавжуд иборага ўхшатиб, шундай оригинал иборалар яратадики, улар ўзларининг кутилмаганлиги, парадоксаллиги билан, бадий тасвирдаги ҳолатга уйғунлиги билан таъкидланади. Мана бу мисолдаги янги ибора миям ғовлаб кетди, миям ачиб кетди тарзидаги ибораларга ўхшатиб ясалган: Ўлай агар, ҳеч вақога тушунмадим! Миямнинг ичи терлаб, ҳали-ҳали ўзимга келолмайман... (Х.Дўстмуҳаммад, “Маданиятли киши” ҳикояси)

Баъзан ижодкор иборани матнга шундай олиб кирадики, иборанинг етакчи компоненти билан бошқа бир мустақил сўз айнан бир хил бўлади, бунда тегишли ҳолат тасвиридаги зидлик бадий мазмунни янада бўрттиради. Масалан, бош(и)га етмоқ ибораси матнда қўлланар экан, мустақил маънодаги етмоқ сўзи билан алоқалантирилади, натижада иборанинг бадий маъноси янада кенгайиб, поэтик таъкид олади:

*Мен сени гуноҳкор этмасман,
суярман, куярман, бошимга етар ишқ, мен
сенга етмасман*

(Фахриёр).

Ижодкорлар етакчи компонентлари бир хил бўлган ибораларни баъзан бадий матнда ёнма-ён қўллаш орқали ҳам уларни поэтик актуаллаштирадилар. Қуйидаги мисолда буни кўриш мумкин:

Кимга аза очмишсан, гулим, менга кўнглинг очмассан нечун?

(Фахриёр, “Намозшомгул” шеъри)

Ана шундай етакчи компонентлари бир хил бўлган икки ибора бадий матнга олиб кирилар экан, мазкур бир хил компонентларни бир марта қўллаш орқали ҳам мақсадга эришиш мумкин. Масалан, бадий матнда суяги қотмоқ ва дийдаси қотмоқ ибораларидаги қотмоқ етакчи компонентининг бир марта қўлланиши, яъни суяги ва дийдаси сўзларининг одатдаги уюшиқ бўлақлардек бу икки иборанинг ҳам алоҳида салмоқ олишини таъминлайди. Мисол:

*Шаҳар менга кўп нарсани ўргатди,
Ҳаммасини санаб, айтиб бўлмайди.
Шу ерда суягим ва дийдам қотди,
Энди қишлоққа ҳам қайтиб бўлмайди
(И.Мирзо, “Саратон” шеъри).*

Айрим ҳолларда ибора бадий матнга ҳам турғун бирикма сифатида, ҳам эркин, яъни сўз бирикмаси сифатида киритилади, иборанинг эркин сўз бирикмаси сифатида ҳам идрок этилишини контекстдаги тегишли сўзлар очикча кўрсатиб туради. Бунда ҳам

ибора, ҳам шу шаклдаги сўз бирикмаси кучли поэтик таъкид олади, диққатни ушлаб турадиган оригинал сўз ўйини юзага келади, бу, албатта, эстетик таъсирга куч беради. Масалан, гуноҳини ювмоқ ибораси қуйидаги парчада ана шундай қўлланган:

Гуноҳларинг ювасан ва осиб қўясан байроқчалардай қуритмоқ учун дорга

(Фахриёр, “Мучал ёши” шеъри).

Бадий асарда қўлланилган ибораларни ўрганишда бир асар доирасидаги фраземалар миқдорини (фондини) аниқлаш ва характерли хусусиятларига қараб таснифлаш, уларни структурал-семантик жиҳатдан тавсифлаш ҳамда матндаги вазифасини текшириш лингвопоэтик таҳлил талабларидан ҳисобланади. Ана шундай таҳлилда ёзувчининг имконият сифатида мавжуд бўлган тил бирликларидан фойдаланиш маҳорати ҳам намоён бўлади. Бунда қаҳрамонларнинг у ёки бу ҳолатдаги ҳаракатларида иборадан фойдаланган ҳолда баҳо бериш ҳар қандай ишнинг эстетик қийматини оширади.

Адабиётлар:

1. Шомақсудов А. ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1983.
2. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари – Самарқанд, 1999; Йўлдошев Б., Халилов Қ. Шоир Эркин Воҳидовнинг фразеологизм қўллаш маҳорати ҳақида. – Самарқанд, 2007.

(Тақризчи: А.Мамажонов – филология фанлари доктори, профессор).